

WSTĘP

Niniejsza monografia jest jedną z dwóch części opracowania, z których pierwszą stanowi opublikowany już drukiem *Katalog*, zawierający informacje o prawie 5000 pożarów miast i miasteczek polskich i litewskich, jakie wybuchły w XVI–XVIII w.¹ Zawarte w nim dane posłużyły m.in. do stworzenia zestawień i tabel analizowanych w kolejnych fragmentach rozprawy.

Kłęski elementarne, określane niekiedy jako żywiołowe, do których obok pożarów badacze zaliczają także powodzie, głody, epidemie chorób zakaźnych, katastrofalne susze, a niekiedy też wojny, do dziś nie doczekały się spójnej definicji. Niektóre z nich, np. zmagania wojenne, głody czy pożary, były wynikiem mniej lub bardziej świadomego ludzkiego działania, na inne człowiek nie miał w zasadzie żadnego wpływu. Wszystkie stanowiły poważne zagrożenie dla ludności, przy czym o ile epidemie powodowały przede wszystkim wyniszczenie ludzkiej populacji, o tyle pożary prowadziły głównie do strat materialnych.

Celem mojego pionierskiego na polskim gruncie studium jest próba syntetycznego omówienia wczesnonowożytnych pożarów w miastach Korony i Litwy. Chciałbym przy tym uzyskać odpowiedzi na pytania dotyczące zarówno przyczyn tych zjawisk, jak i skali poszczególnych katastrof, ich częstotliwości oraz następstw gospodarczych, społecznych, demograficznych, kulturalnych i politycznych. Ogrom materiału sprawia, że w swoich rozważaniach świadomie pomijam pożary, jakie niszczyły ówczesne wsie; właściwe analizy ograniczam też zasadniczo do wybranego okresu chronologicznego, nie omawiając np. niezłe udokumentowanych w źródłach średniowiecznych kłesk ognia. Fakt, że skutki pożarów były dla mieszkańców miast zwykle takie same, niezależnie od przyczyny konkretnej pożogi, sprawia, iż – w przeciwieństwie do ustaleń wybitnego międzywojennego historyka Antoniego Walawendera² – moje rozważania obejmują zarówno pożary wybuchające w czasach pokojowych, jak i te wynikające z działań wojennych.

Cezury chronologiczne rozprawy to okres od początku XVI w. do ostatecznej likwidacji państwa polsko-litewskiego przez Rosję, Prusy i Austrię w 1795 r.

---

¹ Katalog 2020 – *Požary w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe. Katalog*, Warszawa 2020.

² Walawender 1932; Walawender 1935.

Rezygnacja z ostatniego pięciolecia XVIII stulecia spowodowana jest m.in. odmiennym traktowaniem pożarów w ustawodawstwie państw zaborczych i innymi mechanizmami obronnymi, jakie w walce z pożogami tam stosowano.

Pole badawcze stanowi prawie cały obszar Rzeczypospolitej Obojga Narodów, z którego, ze zrozumiałych względów, wyłączono tereny lenn (Prusy Książęce, Inflanty, Mołdawia) oraz obszarów w omawianej epoce bardzo krótko należących do Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego (okręg łęborsko-bytowski, województwa smoleńskie i czernichowskie, pograniczne rejony Śląska). Natomiast ziemie, które odpadły od państwa polsko-litewskiego po pierwszym i drugim rozbiorze, są analizowane aż do października 1795 r.

Praca składa się ze wstępu, czterech merytorycznych rozdziałów i zakończenia. Trzy z nich są mojego autorstwa, czwarty napisała dr Elżbieta Nowosielska. W rozdziale pierwszym, zatytułowanym „Przyczyny pożarów”, zostały omówione m.in. typologia miast ówczesnej Korony i Litwy, dynamika ich rozwoju i czynniki powodujące regres, wielkość i rozmieszczenie miasteczek i miejskich aglomeracji (przedmieścia, jurydyki, wsie)³. Osobne miejsce zajmują tu rozważania dotyczące czynników sprzyjających pożarom; szczegółowo scharakteryzowane zostały również różne przyczyny ówczesnych pożog (wojny i najazdy, podpalenia, tzw. pożary piorunowe, nieostrożne obchodzenie się z ogniem itp.).

Rozdział drugi, „Przebieg klęsk”, składa się z dwóch części. W pierwszej z nich, w sposób całościowy, omówiona została m.in. liczba pożarów w miastach, ich rozmiary, częstotliwość, czas trwania oraz udział ludności w walce z ogniem, w drugiej zaś przedstawiono najtragiczniejsze w skutkach pożary w wybranych dużych i średnich miastach polskich i litewskich (m.in. w Krakowie, Poznaniu, Warszawie, Wilnie, Lwowie, Gnieźnie, Piotrkowie Trybunalskim, Kaliszu, Zamościu, Przemysłu i Grodnie).

Trzeci rozdział studium, „Następstwa XVI–XVIII-wiecznych pożarów w miastach Korony i Litwy”, poświęcony jest analizie demograficznych, społeczno-religijnych, politycznych i ekonomicznych skutków omawianych klęsk. Najwięcej informacji dotyczy gospodarczych następstw pożarów, zarówno w wymiarze ogólnopaństwowym, jak i lokalnym oraz jednostkowym. We fragmencie tym omówiono także przemiany, jakie pociągały one za sobą w urbanistyce, architekturze, sztuce i literaturze.

Rozdział czwarty rozprawy, „Ochrona przeciwpożarowa”, zawiera szczegółową charakterystykę ustawodawstwa przeciwpożarowego oraz podejmowanych działań prewencyjnych, które miały zapobiec pożarom. Należały do nich m.in. organizacja odpowiednich służb do walki z ogniem, pilnowanie nowych zasad budownictwa

---

³ Z racji tego, że zwykle, zwłaszcza duże pożary obejmowały różne tereny wchodzące w skład wielkich miast, uznałem za zasadne omawianie całościowe klęsk dotyczących miejskie aglomeracje. Stąd, wyłączwszy mający odrębny status prawny podkrakowski Kazimierz, pożary wszystkich przedmieść, jurydyk, wsi podmiejskich, a nawet miasteczek posiadających własne prawa (np. Kleparz) przeanalizowano wspólnie z miastem właściwym. Tak zresztą traktowali to m.in. obcy najeźdźcy.

miejskiego oraz gromadzenie sprzętu gaśniczego. Polskie rozwiązania autorka porównuje z europejskimi ustawami przeciwpożarowymi; stara się też odpowiedzieć na pytanie o realne następstwa postulowanych reform.

Sytuacja, w której monografię pisze dwoje autorów korzystających z podobnych źródeł, sprawia, że nie sposób jest uniknąć pewnych powtórzeń. W przypadku niniejszej rozprawy dotyczą one przede wszystkim części pierwszego rozdziału, gdzie przeanalizowano czynniki sprzyjające pożarom, i rozdziału czwartego, w którym autorka omawia ustawodawstwo przeciwpożarowe.

Pracę zamyka zakończenie, w którym zebrano najważniejsze wnioski płynące z pracy; tu także znajdują się odpowiedzi na pytania postawione we wstępie.

Na aparat naukowy monografii, którego integralną częścią jest wspomniany *Katalog*, składają się: obszerna, zestawiona w systemie harwardzkim bibliografia, przypisy tekstowe, anglojęzyczne streszczenie, indeksy: geograficzny i rzeczowy, ilustracje oraz aneks, zestawienia i tabele⁴. Te ostatnie zostały skonstruowane na podstawie całego wykorzystanego w pracy materiału źródłowego i literatury przedmiotu.

Wśród metod zastosowanych w rozprawie dominuje opis; tam, gdzie to było możliwe, wykorzystano też wyniki badań kwantytatywnych. Oszczędniej natomiast stosowano porównania oraz pro- i retrogresję; gdzieś tam sięgnięto także do osiągnięć innych nauk: archeologii, klimatologii, historii sztuki i literaturoznawstwa. Konieczność jak najpełniejszego wykorzystania obszernej literatury dotyczących Rzeczypospolitej oraz przyjęta objętość rozprawy sprawiły, że świadomie ograniczono w niej informacje o europejskich klęskach ognia, z których wybrane (np. wielki pożar Londynu z 1666 r.) mają niezmiernie bogatą literaturę przedmiotu.

Zanim przejdę do krótkiego omówienia wykorzystanych źródeł i literatury, warto zasygnalizować niektóre problemy, na jakie natrafiłem przy opracowywaniu tytułowego zagadnienia. Wiążą się one np. z mało precyzyjną datacją wielu klęsk ognia. Otóż o części z nich dowiadujemy się dopiero z materiałów, które powstały dużo później, niż miał miejsce dany pożar (niekiedy kilka lat po nim), i często nie podawały jego konkretnej daty. W tej sytuacji po prostu nie można w ogóle określić precyzyjnie czasu konkretnej klęski ognia, co odnosi się m.in. do części tzw. wojennych pożarów. Z tego wynikają też niektóre błędy historyków niedokładnie datujących konkretną pożogę. To samo odnosi się do bardzo ogólnych określeń, zwłaszcza w literaturze przedmiotu, wielkości analizowanego wydarzenia lub podania o nim zdawkowych informacji.

---

⁴ Ze względu na charakter opracowania odesłania do bibliografii, niekiedy bardzo rozbudowane, zamieszczono w przypisach dolnych, by nie rozbijać głównego tekstu. Z racji ogromu wykorzystanego materiału zastosowano tzw. system harwardzki zapisów, w układzie alfabetycznym wyliczający kolejno źródła i opracowania. W pierwszej kolejności podano źródła danych informacji, następnie w osobnym ciągu alfabetycznym opracowania. W przypadku kilku prac historyków międzywojennych utrzymano stosowaną przez nich podwójną numerację stron: cyfry zaopatrzone w * i osobno same cyfry.

Przechodząc do charakterystyki wykorzystanej bazy źródłowej, podkreślić należy jej wielką różnorodność i rozproszenie. W zasadzie informacje o pożarach lub ich skutkach znaleźć można w większości zachowanych źródeł, choć oczywiście nie są one w jednakowej mierze przydatne, a niekiedy sprzeczne ze sobą. Kwerendą objęto rękopiśmienne materiały przechowywane w wielu polskich, litewskich, białoruskich oraz ukraińskich archiwach i bibliotekach, w tym m.in. w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Narodowym w Krakowie, Archiwach Państwowych: w Białymstoku, Lublinie, Poznaniu, Przemyślu i Rzeszowie, Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie, Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas w Wilnie, Nacjonalnym Istoriceskim Archiwie Bielarusi w Mińsku, Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie, Bibliotece Naukowej Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie oraz w Lietuvos Mokslų Akademijos Biblioteka w Wilnie. Wykorzystano również liczne serie wydawnictw źródłowych i źródeł (zob. bibliografia) oraz wiele niedrukowanych prac⁵.

Przegląd wykorzystanych materiałów zacząć wypada od cennych lustracji około 100 spalonych miast i miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego, przeprowadzonych przez Komisję Skarbową Litewską w latach 1775–1790⁶. W sposób szczegółowy charakteryzują one spalone miejscowości, podając jednocześnie wykazy zniszczonych posesji oraz strat, jakie w budynkach, towarach i ruchomościach ponieśli ich właściciele. Niestety podobne lustracje sporządzone przez Komisję Skarbową Koronną spłonęły w czasie Powstania Warszawskiego.

Zbliżony, choć nieco bardziej ogólny charakter mają juramenty, m.in. poznańskie z lat 1705–1763 autorstwa Komisji Skarbowej Poznańskiej⁷, oraz wiele protestacji umieszczonych w różnych księgach grodzkich.

Cenne informacje o pożarach i ich skutkach zawierają wydane drukiem lustracje dóbr królewskich z XVI–XVIII wieku⁸, jak również konstytucje sejmowe⁹ oraz lauda i instrukcje sejmikowe¹⁰. W umieszczonych w tych ostatnich petitach miejscowa szlachta upominała się albo wręcz wydawała zwolnienia podatkowe

⁵ Por. Burdzy (maszynopis); Kuc-Czerep 2017 (maszynopis); Łukasiewicz (maszynopis); Machaj 2019 (maszynopis); Rogińska 2013 (maszynopis); Ulicki 2014 (maszynopis); Ulicki 2018b (maszynopis); Wyszomirski 1961 (maszynopis).

⁶ LVIA, SA 3939, passim

⁷ APP KSP 4945 nr 43, 44, 45, 51, 100, 111.

⁸ Por. LWK 1962–1964; LWK 1962–1963; LWK 1973; LWK 2005; LWL 1959; LWL 1962; LWPom 1961; LWS 1963; LWS 1965–1968; LWS 1971, 1977; LWPK 1967; LWPK 2000–2011; LDKWM 1967–1968; LWMiCh 1961; LWMiCh 1962; LWM 1968; LWM 1989; LWPlóc 1965; LWPodl 1959; LWPodl 2017; LWRaw 1959; LWRaw 1965; LWRaw 1971; LWRus 1970–1976; LWRPiB 1992–2001; LWWiK 1961, 1963; LWWiK 1967–1969; LWWiK 1978, 1996; LWWiK 1994; LWWiK 2007; Opis królewsczyzn 1936–1938.

⁹ VL, t. I–IX.

¹⁰ Por. ASWK 1932; ASWK 1953; ASWK 1955; ASWK 1959; ASWK 1963; ASWK 1984; ASWL 2016; ASWPK 1957, 1962; ASWPK 2008; ASWPK 2018a; ASWPK 2018b; Lauda sejmików Ziemi Dobrzyńskiej 1887; ASZCh 2013; AsejK 2019; ASP 2002; Lauda ziemi rawskiej 2017; Pawiński 1888, t. I–V.

dla pojedynczych pogorzalców lub mieszkańców spalonych miast położonych w danej ziemi. O zgorzałych ośrodkach przynoszą informacje również libertacje znajdujące się w monarszych przywilejach lub w rozporządzeniach właścicieli prywatnych miast, niekiedy szeroko omawiających także postanowienia przeciwpożarowe.

Natomiast o tym, jak uchronić się przed kolejnymi klęskami ognia, najczęściej mówią ordynacje przeciwpożarowe i miejskie wilkierze¹¹ oraz ustawodawstwo Komisji Boni Ordinis epoki stanisławowskiej¹².

Nie do przecenienia są informacje, jakie znaleźć można w zachowanych, selektywnie wykorzystanych księgach miejskich: radzieckich, ławniczych, wójtowskich i ekonomicznych. Znajdują się w nich zarówno obszerne opisy wielkich pożarów, jak i sprawy dotyczące miejskich dochodzeń poszukujących rzeczywistych sprawców poszczególnych klęsk. W tego typu źródłach wiele jest również wzmianek o obrocie spalonymi posesjami, o wizjach „pogorzałych” kamienic i domów, a także o wynikach miejskich wizytacji sprawdzających przestrzeganie zaleceń przeciwpożarowych. Z kolei w miejskich aktach kryminalnych i księgach grodzkich znaleźć można procesy podpalaczy¹³, a w różnych kodeksach prawnych – kary przewidziane za tego typu występki¹⁴.

Ważnym źródłem traktującym o pożarach są rozmaite diariusze i pamiętniki¹⁵ oraz kroniki miejskie i klasztorne¹⁶; ich autorzy informują o własnych przeżyciach z nimi związanych lub o najgłośniejszych pożarach.

---

¹¹ Por. Wilkierze poznańskie 1966–1969, cz. I–III; Koredczuk 1999; Lauda miasta Wojnicz 1994; Lauda miejskie lubelskie 1934; Lauda miejskie lubelskie 1935; Maciakowska 2011; Maciejewski 2001; Prawa, przywileje i statuta 1885–1909, t. I–II.

¹² Zob. Bałtruszajtys 1975; Baranowski 1907; Ćwik 1961; Deresiewicz 1966; Frančić 1961; Gordziejew 2010; Jakimowicz 2014; Jędrzejewski 2015; Kostecka 2007; Tyszkiewicz 2005.

¹³ Np. Akta sądu Kresu Muszyńskiego 1889; Księga kryminalna Krakowa 2013; Księga kryminalna Krakowa 2016; Księgi kryminalne Krakowa 2016; Regestr złoczyńców 1891; Materiały do dziejów zbójnictwa 1952.

¹⁴ Groicki 1953; Groicki 1954; Szczerbic 2011.

¹⁵ Por. Cebrowski 1937; Chrapowicki 1978, 1988; Dziennik Samuela Pepysa 1978; Dziennik zdarzeń w Krakowie 1911; Holsten 1980; Jakuba Michałowskiego księga pamiętnicza 1864; Jemiołowski 2000; Jerlicz 1853; Księga pamiętnicza 1875; Matuszewicz 1986, t. I–II; Oświęcim 1907; Otwinowski 1996; Pamiętnik Łosia 1858; Pamiętnik Teodora Jewłaszewskiego 1860; Pamiętniki Albrychta Stanisława Radziwiłła 1839, t. I–III; Pamiętniki Maskiewicza 1838; Pamiętniki Obuchowiczów 2003; Pasek 2009, t. I–II; Poczobut-Odlanicki 1987; Polska stanisławowska 1963, t. I–II; Radziwiłł 1980, t. I–V; Rakowski 2002; Sarnecki 1958; Vorbek-Lettow 1968; Wydźga 1852; Z Piaseczna w świat 2001.

¹⁶ M.in. Augustin 2007; Curicke 1687; Gotocki 1998; Józefowicz 1854; Klasztory Karmelitanek 1900–1902, t. I–IV; Komoniecki 1987; Kroniczka gminy ewangelickiej 2002; Kroniczka rezydencji Karmelitów 2005; Kronika benedyktynek chełmińskich 1926; Kronika Benedyktynek Sandomierskich 2005; Kronika bernardynów 1907; Kronika Jezuitów poznańskich 2004; Kronika mieszczanina krakowskiego 1930; Kronika Pawła Piaseckiego 1870; Kronika poznańskich pisarzy 2004; Kronika Zelnera 1835; Kroniki benedyktynek poznańskich 2001; Roczniki do dziejów Podtatrza 1858; Rudomicz 2002, cz. I–II; Węgierski 2007; Wspomnienia mieszczanina 1900; Zimorowicz 1899a; Zubrzycki 1844.

Spośród dzieł literatury pięknej na szczególne wyróżnienie zasługują prace wilnianina Bazylego Bonifacego Jachimowicza, autora szczegółowych opisów dwóch pożarów Wilna z lat 1748–1749¹⁷; cenne są również okazjonalne, wierszowane, autorskie lub anonimowe teksty poświęcone niektórym pożarom Stradomia, Jarosławia, Lwowa, Wilna, Dubiecka itp.¹⁸

Z innych typów źródeł, które przynoszą informacje o niektórych klęskach ognia, wymienimy jeszcze kościelne wizytacje, korespondencję, żywoty świętych, zbiory mirakulów, prasę, kalendarze oraz poradniki gospodarcze i medyczne. Ważne są również ikonografia, kartografia oraz zachowane zabytki kultury materialnej.

Jeśli chodzi o polskojęzyczną literaturę przedmiotu, trzeba zaznaczyć, że wyłączywszy zagadnienie ochrony przeciwpożarowej (starsza praca Franciszka Giedroycia, nowsze Maurycego Zajęckiego)¹⁹, brak w niej w zasadzie rozpraw o charakterze syntetycznym. Nie można za nią uznać np. ani niezwykle cennego materiałowego opracowania Antoniego Walawendera²⁰, ani zbiorowej pracy Mirosława Nagielskiego i jego uczniów, poświęconej zniszczeniom wojennym drugiej wojny północnej z lat 1655–1660²¹. Ta sama uwaga dotyczy wartościowego opracowania *Polska w okresie drugiej wojny północnej*²² oraz obszernych studiów Maurycego Horna i Andrzeja Gliwy traktujących o najazdach tatarskich na tereny Rusi Czerwonej w pierwszej połowie XVII w.²³ Oczywiście wszystkie wymienione opracowania były bardzo przydatne, zwłaszcza w odniesieniu do pożarów spowodowanych najazdami i wojnami.

Na wyróżnienie zasługuje również szereg artykułów, których autorzy omawiają bądź wybrany pożar, bądź też wszystkie pożogi danego miasta: Bochni, Chełma, Jarosławia, Radymna czy Lublina²⁴, albo pewien rejon Rzeczypospolitej, np. Podlasie czy Grodzieńszczyznę²⁵. *Nota bene* warto nadmienić, że właściwie w każdej starszej czy nowszej monografii albo pracy zbiorowej dotyczącej konkretnego miasteczka lub ziemi można znaleźć mniej bądź bardziej obszerne wzmianki o tamtejszych klęskach ognia. Z kolei w niektórych rozprawach traktujących o przestępczości ich autorzy piszą m.in. o miejskich podpalaczach²⁶.

¹⁷ Jachimowicz 1748; Jachimowicz 1753. Por. Manys 2012.

¹⁸ Chlebowski 1625; Eysymont 1610; Kowaliszyn 1934; Krajewski 1610; Memoriał pożaru 1927; Pieśń nowa o pożarze wileńskim 2017; Pieśń o pożarze Stradomskim 2016; Żabczyc 1608.

¹⁹ Giedroyc 1915; Zajęcki 2004a; Zajęcki 2004b; Zajęcki 2014. Por. Karpiński 2015.

²⁰ Walawender 1935.

²¹ Nagielski, Kossarzecki, Przybyłek, Haratym 2015.

²² Polska 1957, t. II.

²³ Zob. Gliwa 1997; Gliwa 2010; Gliwa 2011; Gliwa 2013; Horn 1962; Horn 1964; Horn 1966; Horn 1968. Por. Bazak 2004–2006; Bazak 2008; Motylewicz 1993a; Motylewicz 1993b.

²⁴ Por. Bazak 2008; Fischer 1930; Gawarecki, Paulowa, Stankowa 1973; Kawalko, Chursan 2014; Kus 1991–1992. Zob. Bogustawski 2015; Kwak 1987.

²⁵ Maroszek 2012; Naruszewicz 2013; Śliwiński 2003–2004; Śliwiński 2005.

²⁶ Por. Kaczor 2005; Kamler 2010; Kracik, Rożek 1986; Kus 2002; Łaskiewicz 1989; Maisel 1963; Mikołajczyk 1998.

Reasumując, w polskiej historiografii w bardzo wielu opracowaniach znajdujemy obszerniejsze lub mniej obszerne informacje na interesujący nas temat, co wskazuje na rozległość prowadzonych przez nas badań.

Przechodząc do skrótovej charakterystyki literatury europejskiej, skonstatować wypada, że i w niej liczba prac dotyczących problematyki pożarów, w stosunku do tych poświęconych innym klęskom elementarnym, np. epidemiom, jest dużo mniejsza. I tu przeważają zresztą albo rozprawy traktujące o organizacji walki z klęskami ognia²⁷, albo też monograficzne opracowania najbardziej znanych katastrof, jak np. wielkiego pożaru Londynu z 1666 r.²⁸ czy pożaru Pragi z 1689 r.²⁹ Nowoczesnej syntezy tej klęski elementarnej w Europie w XVI–XVIII w. właściwie też jeszcze nie napisano.

Chciałbym wyrazić wdzięczność Ministerstwu Nauki i Szkolnictwa Wyższego za cierpliwość, zrozumienie i zgodę na kolejne aneksowania mojego projektu badawczego, jak również moim współpracownikom, pani dr Elżbiecie Nowosielskiej i panu dr. Emilowi Kalinowskiemu. Wyrazy wdzięczności należą się ponadto badaczowi warszawskich pożarów panu Bogusławowi Ulickiemu, za jego wiedzę i cenne materiały, oraz służącym mi pomocą pracownikom Muzeum Historycznego w Lesznie. Bardzo dziękuję także mojej żonie Urszuli, która pomagała mi na różnych etapach powstawania obu tomów.

---

²⁷ Por. m.in. Green-Hughes 1979; Holloway 1992; Paul 1975; Rhodes 2006; Shane 2010; Turnbull 1976. Zob. też Ebel 2002.

²⁸ M.in. Ackroyd 2011; Bedford 1966; Bell 1920; Hanson 2001; Hardwick 1926; Hearsey 1965; Lawrence 1967; Leasor 1962; Milne 1986; Pepys 1985; Reddaway 1940; Sutherland 1965; Tinniswood 2004.

²⁹ Kokošková 1996; Kopečková 2001; Ledvinka 1998; Pažoutová 2011; Svatek 1888–1889. Por. Karpiński 2013.